

Na druhou stranu ale tvrdím, že „repräsentace“ nepřichází jednoduše poté, co se rozhodne o záležitosti, kterou má repräsentovat. Materiální, sociální či ekonomické skutečnosti se proměňují souběžně se svými repräsentacemi, vzájemně se podporují nebo se naopak mohou oslabovat. Nelze proto podceňovat míru, ve které výzkumy přispěly k hegemonii tržní ekonomiky a k tomu, že mít jinou preferenci člověka odsouvalo na okraj politického pole a veřejného diskurzu. Je potřeba, aby si jak sociologie, tak společnost byly tohoto působení vědomy a sociální vědy se staly z těchto svých voleb veřejně vykazatelnějšími.

Aktivní roli výzkumu při formování ekonomicko-politických realit lze ukázat i na způsobu, jakým byla data z šetření AISA interpretována samotnými výzkumníky. Autoři závěrečné zprávy si v textu nevšímají ani tak výše uvedených absolutních čísel jako rozdílů ve výsledcích oproti lednu 1991, který vyzdvihují jako interpretační klíč a komentují takto:

Velmi významné zjištění přináší srovnání těchto preferencí z počátku a z konce roku 1991. Vzhledem k masivním dopadům ekonomické reformy by bylo možné očekávat výrazný odklon od tržního hospodářství. Výsledky tuto hypotézu nepotvrzují. Celkový pokles podílu stoupenců tržní ekonomiky je velice malý – pouhá 3 % – přičemž jde na vrub slovenské populace. Mírný vzrůst těch, kteří dávají přednost smíšené či socialistické ekonomice jde tedy především na vrub poklesu podílu nerozhodnutých. [AISA 1992: 19–20]

Zápis z Republikové rady Občanského hnutí v lednu 1992 pak zachycuje prezentaci výsledků výzkumu od předsedy AISA P. M. Boguzsaka takto:

Ekonomie. Jaká je preference. 50 % púreferuje [sic] tržní ekonomiku. Jde o stabilní preference. (...) Postoj k alternativám ER [ekonomické reformy] – nepatrně naznačena podpora jiným plánům ER, to však je vlastní lidem, kteří preferují smíšený ekonomický systém. Pod smíšenou ekonomikou jsou protlačovány určité modifikace centralizovaného systému než o sociálně tržní hospodářství.

(zápis z Republikové rady Občanského hnutí ve Špaličku, 11. 1. 1992; důraz TS)⁴⁰

Na otázku „[m]yslíte si, že jiné koncepce ekonomické reformy, které navrhují někteří naši ekonomové, by byly lepší než právě probíhající ekonomická reforma?“ přitom 18 % respondentů odpovědělo „rozhodně ano“ a 35 % „spí-

še ano“ [AISA 1992, příloha: 11]. Citovaný výzkum AISA z roku 1991 tedy sice na jednu stranu dával prostor pro formulaci alternativ k dominantnímu programu ekonomické transformace. Když se ale blíže podíváme na nuance formulací v interpretaci výsledků ze strany jeho autorů a uživatelů⁴¹, je zde viditelná snaha tyto alternativy znovu zavřít jako okrajové a vlastní těm, kdo mají poněkud pomýlené nebo nežádoucí postoje k ekonomice.

Pokud se vrátíme k obecněji formulované otázce změny a role sociálních věd v těchto procesech, tvrdím, že sociální vědy tyto změny jednoduše nereflektují a zpětně nerepräsentují, ale aktivně se na nich podílejí. Stejně aktivně se mohou podílet i na reprodukci stávajících pořádků. Sociální vědy se vyvíjejí a hibernují společně a současně se společností, o které usilují vypovídat. A toto ontologicko-politické působení je charakterizuje vždy, i když (si) ho nepřipouštějí nebo se ho snaží popírat a zakrývat. Mohou přitom jet po proudu dominantních skutečností a předpokladů, nebo mohou zviditelňovat okrajové, méně reálné, teprve se uskutečňující. Je zřejmé, že ani jedna z těchto možností nemá principiálně kladné či záporné znaménko. Otázka jejich veřejné vykazatelnosti ale v každém případě nepřichází teprve v okamžiku, kdy se ptáme po jejich přímočaré „praktičnosti“ či „využitelnosti“, tak jak je tomu v případě vědních politik a jejich požadavku na „společenský impakt“. Měla by přicházet už v souvislosti s bazálním „akademickým“ působením sociálních věd. Jako společnost neumíme ale tuto otázku zatím účinně položit.

K tomu, jakým směrem orientovat naše uvažování o možnostech její formulace, se vrátím v závěrečné kapitole. V tuto chvíli však ještě zůstanu u tématu ekonomie a jejího vztahu k dalším sociálním vědám a budu se věnovat jednomu velmi úspěšnému výsledku působení sociálních věd, zejména ekonomie, ve společnosti, kterým je *homo economicus*.

3.2. *Homo economicus* existuje

Sociální vědci v durkheimovské tradici s oblibou kritizují ekonomii za to, že redukuje mnohorozměrné a složité lidské bytosti na „racionální aktéry“, jejichž jednání je plně vysvětlitelné ekonomickým nebo kvazieconomickým kalkulem. Přímou Durkheim napadal již v roce 1888 figuru *homo economicus* jako nevhodnou abstrakci, „neboť člověk, o kterém ekonomové mluví, tento systematický egoista, není o mnoho víc než umělým člověkem rozumu.

⁴⁰ Za poskytnutí zápisu jakož i citované zprávy AISA děkuji Liboru Prudkému. Zápis z jednání Republikové rady Občanského hnutí je psán na stroji a evidentně narychlo, čemuž je třeba přičíst občasné překlepy a chybou syntax, tak jak je tomu i v citovaném úryvku.

⁴¹ Vzhledem k tomu, že vyjádření P. M. Boguzsaka přebírám ze zápisu Občanského hnutí, jehož on nebyl autorem, a nevím, jaký měl vliv na jeho vyznění, může být za určité nuance vyjádření v tomto případě odpovědný autor či autorka zápisu. Pro můj argument to ale není zásadní.

Člověk, kterého známe, skutečný člověk, je mnohem komplexnější, přísluší k určité době a zemi, někde žije, má rodinu, nábožnou víru a politické ideje“ ([Durkheim (1888) 1970: 85] cit. in [Smelser, Swedberg 1994: 11]). Neekonomické sociální vědy se pak buď snažily obohatit ekonomického aktéra o další – kulturní, sociální a duchovní – rozměry, nebo se přímo, tak jako Durkheim, uchýlovaly k odmítnutí ekonomické teorie, kterou chtěli nahradit teorií sociologickou. *Homo economicus* pro ně v každém případě představoval fikci neodpovídající skutečnosti.

Proti této pozici se v 90. letech 20. století vyhranila skupina autorů, kteří pod editorským vedením Michela Callona publikovali v roce 1998 vlivný sborník statí, v němž formulují radikálně odlišnou perspektivu [Callon 1998a]. Tvrdí, že *homo economicus* není fikcí a skutečně existuje. Nikoli univerzálně a nikoli proto, jak se domnívá ekonomie hlavního proudu, že by byl takovým člověkem od přírody nebo přirozenosti, ale protože je jako kalkulující aktér vytvářen. Rozvíjí se Bourdieuho, zastávají důsledně antiesencialistickou pozici, když říkají, že

není nic v lidské přirozenosti, žádné oblasti činnosti, které by vynucovaly, výlučně nebo postupně, buď nezištné, nebo kalkulující jednání. Skutečnost, zda aktér kalkuluje nebo nekalkuluje, nemá nic společného s jeho vnitřní sobeckostí nebo altruismem; nesouvisí ani s povahou vztahu, v němž je angažován (tržní transakce nebo, naopak, láska, přátelství nebo rodina). Je to (...) formátování těchto vztahů, které orientuje aktéra ve směru kalkulace nebo nezištnosti.

[Callon 1998b: 15]

Klíčovou úlohu při formátování těchto vztahů vytvářejícím kalkulující ekonomické aktéry hraje podle těchto autorů ekonomie jako akademická a praktikovaná disciplína. Stejně jako kalkulující aktéři existují tržní zákonitosti. Ty podle nich ale neexistují v lidské či společenské přirozenosti a nejsou ani artefakty, kterými se sociální vědy snaží vysvětlit složitou skutečnost. Zachycují „pravidelnosti postupně vynucované společným pohybem ekonomiky a ekonomie. (...) Tyto pravidelnosti utvářejí chování, a proto vykazují tvrdošijnost toho, co je skutečné; zároveň jsou utvářeny tímto chováním, a proto je jim vlastní nahodilost lidského výtvaru“ [Callon 1998b: 46–47]. Jako takové jsou vždy dočasné, specifické a lokalizované v konkrétním místě, nikoli univerzální. Provázanost ekonomie a ekonomiky dokumentují pak autoři sborníku na řadě případových studií konkrétních oblastí či odvětví, např. účetnictví [Miller 1998] nebo marketingu [Cochoy 1998].

MacKenzie, který se zabývá finančními trhy, rozlišil několik typů působení na ekonomiku ze strany ekonomie. Stejně jako Callon přitom mluví o „per-

formativě ekonomie“ [MacKenzie 2007]. Nejobecnější je pojem „generické performativity“, který podle MacKenzieho odkazuje na proces, kdy začne být některý aspekt ekonomie (teorie, model, koncept nebo datový soubor) využíván účastníky ekonomických procesů, např. regulátory. Její podmnožinou je „efektivní performativita“ představující takové praktické využití určitého aspektu ekonomie, které má vliv na ekonomické procesy. V jejím rámci pak MacKenzie dále rozlišuje patrně relativně vzácné případy „barnesiánské performativity“, při které praktické využití ekonomie připodobňuje či přibližuje ekonomické procesy tomu, jak jsou popisovány ekonomii, a „kontra-performativity“, kdy praktické využití naopak ústí do zvyšování rozdílu mezi ekonomickými procesy a jejich popisem ze strany ekonomie. MacKenzie studuje matematický ekonomický model Blacka, Scholese a Mertona, který tito ekonomové vyvinuli pro popis obchodování na trhu s opcemi. Na konci 70. let 20. století začali tento model masivně využívat obchodníci s opcemi jako základ pro své tržní rozhodování, v důsledku čehož se ceny opcí předpovídáné modelem a vytvářené na trhu, v logice barnesiánské performativity, výrazně přiblížily. Dokonce se více reálnými staly některé, v 70. letech původně nerealistické, předpoklady Blackova-Scholesova-Mertonova modelu, jako nulové transakční náklady, a to částečně v důsledku používání modelu, který dovolil investičním bankám obchodovat v takovém rozsahu a spravovat své portfolio takovým způsobem, že se jejich transakční náklady skutečně minimalizovaly [ibid.: 74–75]. Tato souhra ekonomického modelu a tržní skutečnosti fungovala až do 19. října 1987, kdy došlo na akciovém trhu ve Spojených státech ke gigantickému a vysoce nepravděpodobnému propadu cen (ve kterém lze podle MacKenzieho naopak vysledovat subtilní prvky kontra-performativity). Pokud je analýza performativity správná, musíme si podle MacKenzieho ve vztahu k ekonomickým modelům pokládat nejen otázky, zda „je daná teorie nebo model analyticky využitelná“ a „reprezentuje přiměřeně určitý ekonomický proces“, ale také otázky „jaké by byly efekty široce rozšířeného užívání této teorie nebo modelu“ [ibid.: 79].

Perspektiva performativity ekonomie dovoluje formulovat zajímavou analytickou alternativu ke klasické sociologické pozici vůči ekonomii, která ji kritizuje za zjednodušování, ve smyslu zkracování složité skutečnosti. Někteří autoři však s callonovskou linií výzkumu polemizují, totiž že spolu s příkladem k této perspektivě se analýza vzdává aspirace na jakoukoli zásadnější sociální a politickou kritiku dominantní ekonomie [Miller 2002].⁴² Domnívám se, že analýza, kterou rozvíjí Callon a jemu blízcí autoři, kritickou

⁴² V kontextu studií v callonovské linii o vytvářejícím se trhu s povolenkami na CO₂, formuluje podobnou námitku sofistikovaně a konstruktivně Blok [2011].

pozici ve vztahu k ekonomickému *statu quo* umožňuje – byť se jí tito autoři skutečně nevěnují.

Pokud totiž vezmeme argument o performativitě sociálních věd včetně ekonomie vážně, otevírá se prostor pro potenciálně daleko naléhavější a zásadnější kritiku jejich působení – jako akademických disciplín, které jsou vždy i praxí. Jestliže sociologové v durkheimovské linii kritizovali hlavní proud ekonomie počítající s figurou *homo economicus* za epistemologický redukcionismus, z hlediska performativity musíme uvažovat o redukcionismu *ontologickém*. Ekonomie nezjednodušuje *výpovědi o skutečnosti*, formátuje (někdy zjednodušuje a jindy naopak komplikuje) samu *skutečnost*. Konkrétní podoby tohoto působení můžeme a nemusíme považovat za žádoucí. Pokud je za žádoucí nepovažujeme, potom musí těžiště kritiky spočívat nikoli v tom, že ekonomie epistemologicky zkresluje, ale *jak* ontologicky přetváří společnost.

Není zřejmě náhoda, že byl Callonův sborník [1998], a stejně tak další podstatné studie z této výzkumné linie, které následovaly [především MacKenzie, Muniesa, Siu 2007], připraven a vydán ještě před propuknutím finanční a ekonomické krize v roce 2008, tedy v době před otřesem důvěry ve fungování stávajícího ekonomického systému v hlavním proudu veřejného, politického a akademického prostoru. S odklonem callonovské linie zkoumání od kritické analýzy ekonomie může souviset i ten fakt, že se toto zkoumání v duchu empiričnosti vědních studií většinou zaměřovalo na konkrétní případové studie, dílčí jevy a specifické vztahy. Nezabývalo se tím, jak se působení ekonomie v nejrůznějších oblastech života kumulativně sčítá směrem ke stabilnějším proměnám kolektivních a individuálních subjektivit, nebo že taková stabilnější změna identit může být přímo cílem veřejných kampaní. Pozoruhodnou studii tohoto typu nabízí Daniel Fridman [2010], který zkoumal cílené vytváření *homo economicus* v Argentíně v letech 1976–1983. Formování individualizovaných „ekonomických lidí“ bylo v té době společným zájmem diktátorské vojenské vlády a neoliberálních monetaristických ekonomů, kteří často měli, jako v případě Chile, vzdělání z amerických univerzit. Změna mentality od kolektivních, třídně zakotvených spotřebních strategií a subjektivit, které charakterizovaly předchozí peronistický režim, k individualistickému *homo economicus*, představovala explicitní cíl argentinských reformátorů. Autor cituje tehdejšího ministra financí: „Navrhovaná změna byla zásadní; jednoduché uspořádání nestačilo. Museli jsme proměnit normy a institucionální, administrativní a obchodní rámce; politiky, metody, návyky a dokonce samu mentalitu soukromých a veřejných ekonomických aktérů“ ([Martínez de Hoz, 1981: 236] cit. in [Fridman 2010: 284]). Aby mohly liberální monetaristické reformy fungovat, tak jak jsou popsány v učebnicích ekonomie, potřebovali reformátoři proměnit subjektivitu lidí, což činili pro-

střednictvím spotřebitelských kampaní a nově vytvořeného finančního tisku pro „laické investory“.

Vycházejí z Eyala [2000] analyzuje Fridman monetarismus nikoli pouze jako ekonomickou politiku, ale také jako formu vládnutí nad populací ve foucaultovském smyslu „governmentality“. Podle Eyala [2000: 76–77] představuje monetarismus jednu z forem neoliberalismu. Charakterizuje ho mimo jiné ekonomizace jako forma vlády a uspořádání ve všech oblastech života společnosti (nikoli jen v oblasti „ekonomiky“); peněžní reprezentace sociálních skutečností, které tak mají být učiněny kalkulovatelnými, ovladatelnými a seberegulujícími; a paradoxní souběh liberálního kréda o autenticitě jednotlivce a vládě, která jen zpovzdálí reguluje prostředí našeho svobodného jednání, s neoliberálním konstruktivismem, který si uvědomuje, že individualistickou subjektivitu, která odpovídá specifickému ekonomicko-politickému modelu, je potřeba vytvořit (přesně v tom smyslu, jak to vyjadřuje výše uvedená citace argentinského ministra financí o nutné proměně mentality).

Tato perspektiva nabízí zajímavý interpretační rámec pro vývoj české společnosti a politiky a některé klíčové spory ve veřejném prostoru po roce 1989. Eyal [2000] ostatně formuluje svůj rozbor monetarismu na základě výzkumu, který prováděl v 90. letech 20. století právě v České republice. Interpretuje z tohoto hlediska kuponovou privatizaci. Ačkoli čistě ekonomicky byla kuponová privatizace heterodoxním postupem s předvídatelně pochybnými výsledky (nevytvářela jasnou strukturu vlastníků, nebyla jednoznačně výnosná pro stát a na rozdíl od privatizace strategickým zahraničním partnerům nezajišťovala ani inovační know-how), je vysvětlitelná jako technologie vládnutí nad populací a pokus o vytvoření „ekonomických lidí“ v podobě laických investorů. Eyal cituje aspirace a efekty spojené s kuponovou privatizací ze strany jejích zastánců, mezi jiným to, že „vytvořila ‚masivní nové voličstvo nakloněné tržní ekonomice‘; naučila jednotlivce účastnit se férové soutěže; vytvořila ceny, které údajně reflektovaly poptávku a nabídku a tak ... přispěla ke vzniku kapitálových trhů“ [Eyal 2000: 82].

Ekonomická transformace včetně kuponové privatizace nevytvářela pouze nové trhy a typy vlastnických vztahů, ale také nové individuální a kolektivní identity občanů-držitelů akcií, které se ho měli účastnit. Ponechme nyní stranou, nakolik se tento cíl naplnil. Zatím si všimněme toho, že tato neoliberální kreativita byla doprovázena silným liberálním diskurzem o přirozeně svobodných jedincích jako základu sociálního pořádku, který mohl být o to silnější, že se vymezoval proti předchozímu komunistickému režimu, který se, údajně na rozdíl od současného demokratického kapitalismu, snažil vychovávat nové lidi a přetvářet společnost. Nejvýraznějším hlasatelem této liberální rétoriky byl nepochybně Václav Klaus, premiér, prezident, ale také

profesor ekonomie, který se jako politik rád zaštiťuje svým akademickým zájemem a odbornou expertizou.⁴³

Klíčový je zde souběh snahy o proměny mentality prostřednictvím diskurzivního vyzvání návratu k přirozeným individuálním svobodám a konkrétních zásahů do materiálních, ekonomických a sociálních vztahů prostřednictvím veřejných politik. Tyto zásahy – ať už v podobě ekonomické transformace včetně kuponové privatizace v 90. letech nebo současných reforem veřejných služeb v oblasti školství, zdravotnictví či důchodové péče – nemohly dramatickým způsobem předbíhat tempo postupné proměny mentality obyvatelstva. Zároveň jsou to právě i tyto zásahy, prostřednictvím kterých se individuální a kolektivní subjektivita, a tedy celková povaha společnosti proměňují. A právě v těchto proměnách spočívá i nejzásadnější efekt takových zásahů. Jak naznačuje i výše citovaný výzkum British Attitude z roku 2010, dědictví thatcherismu ve Velké Británii se zapsalo, v souladu s tím, co si Margaret Thatcher přála, do „srdce a duše národa“.

Velmi zajímavou roli hrála v období transformace ekonomie na akademické půdě, která se částečně personálně překrývala se sférou politiky (např. Josef Zieleniec byl zakladatelem a prvním ředitelem CERGE -EI, významným členem Občanského fóra a později ODS i Vlády ČR; kontakt s akademickým prostředím nikdy nepřestal udržovat sám Václav Klaus; z druhé, akademické strany pak politické kontakty a aspirace pěstuje např. Jan Švejnar). Akademiké ekonomové se k hospodářskému vývoji v zemi po roce 1989 vztahují jako k jedinečnému ekonomickému experimentu. Jak se vyjádřil Lubomír Lízal, akademický ekonom a dnes Klausem jmenovaný člen bankovní rady České národní banky, v článku u příležitosti výročí 20 let fungování CERGE-EI:

Pád komunismu doprovázený kolapsem centrálního plánování a následná ekonomická transformace umožnily ekonomům provést mnoho výzkumů, které by jinak nebyly možné. Důvod je jednoduchý. Zatímco v jiných vědních oborech není problém provést experiment, kdy máme vnější podmínky pod kontrolou a můžeme izolovat jednotlivé vlivy, společenské systémy můžeme jen porovnávat. Ekonomická transformace byla jedinečnou a zásadní změnou systému. (...)

Analýza ekonomické transformace se vyprofilovala do svébytného oboru (Economics of Transition) nejen s novými otázkami, ale i metodologickými po-

43 Např. na adresu Václava Havla a bývalých disidentů směřoval po roce 1989 takto formulovanou kritiku: „[Oni] by konec komunismu rádi využili k vytvoření něčeho většího než svobodné společnosti. Chtěli by tu mít nejen svobodné muže a ženy, ale také lepší muže a ženy. Mají ambice vědět, jak to lze zařídit, jak nás zlepšit, vědí, co je s námi špatně a proč. (...) S tímhle už máme své zkušenosti [z komunismu]“ (<<http://www.guardian.co.uk/world/2011/dec/18/vaclav-havel>>).

stupy. Zkoumání transformace na počátku narazilo na limity – propast mezi „východními ekonomy“, kteří znali dobře starý systém centrálních ekonomik se všemi jejich zvláštnostmi, ale ekonomický výzkum znali spíše jen z pohledu dogmat socialismu, a „západními ekonomy“, kteří zvládali standardní vědecké metodologie a postupy. (...)

CERGE-EI bylo jednou z mála akademických institucí ve střední a východní Evropě, které se rozhodly tuto propast přemostit ne jen „mezinárodní vědeckou spoluprací“, ale hlavně výchovou nové generace ekonomů. [Lízal 2011]

Jak tomuto příběhu rozumět ve světle analýzy mnohočetných vazeb a provázání mezi ekonomikou a ekonomikou? Povšimněme si zainteresovanosti akademických ekonomů na procesu transformace jako na experimentu, na kterém mohou založit své akademické (a potenciálně i politické) kariéry. Mohou zprostředkovat data a výsledky, které jsou předmětem zájmu západní ekonomie a ke kterým se jinak západní ekonomové obtížně dostávají. „Sen každého akademika je dostat takovou příležitost. Vyzkoušet si různé matematické modely a teorie v praxi. Myslím, že ti hoši nám to už tehdy strašně záviděli,“ citovala iDNES.cz v roce 2006 klíčového proponenta kuponové privatizace a později zakladatele akciové společnosti FSP Dušana Třísku [Klímová 2006].⁴⁴

Tato role východní Evropy jako laboratoře pro západní ekonomii ovšem není nová. Jak ukazují v pozoruhodné studii *Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism* Johanna Bockman a Gil Eyal [2002], země bývalého sovětského bloku včetně Československa představovaly ekonomickou laboratoř pro západní, především americké ekonomy již od 60. let 20. století. Bockman a Eyal se snaží vysvětlit, jak je možné, že byl neoliberalismus ve střední a východní Evropě po roce 1989 tak relativně samozřejmě a snadno přijat. Odmítají přistoupit na zdůvodnění, že to je prostě nejpravdivější ekonomická teorie. Ukazují, že neoliberalismus do těchto zemí nepřišel po roce 1989 jednoduše „zvenku“, ale od 50. let 20. století fungovaly kontakty mezi domácími a západními ekonomy (prostřednictvím osobních setkání, odborné literatury). Pro západní ekonomy představovaly tyto země „socialistickou laboratoř“, ve které chtěli ověřovat své teorie týkající se tržní ekonomie. Jednou ze dvou skupin zainteresovaných západních ekonomů byli přitom tehdy menšinová americká libertariáni, kteří se na socialistickém experimentu snažili ukázat zvrácené efekty pokřiveného tržního prostředí a bojovat tak proti domácímu keynesianismu.

44 Společnost FSP a.s., kde drží D. Tříška 40 % akcií, se na internetových stránkách prezentuje takto: „Předmětem našeho zájmu byly a stále jsou projekty nových společensko-ekonomických systémů. Tyto systémy jsme pomáhali nejen zakládat, ale vesměs jsme se rovněž podíleli na jejich následné informačně technologické podpoře, včetně údržby a průběžných optimalizací“ (<<http://www.cdf.cz/onas.aspx>>).

Podstatné je podle Bockman a Eyala to, že přitom až na několik výjimek přistupovali k datům, které z východní Evropy přicházely, jako k surovým „zprávám o skutečnosti“, které nemají žádné teoretické zázemí. Získávali je ovšem od ekonomů z východu obeznámených se západní literaturou, kteří navíc vedli své vlastní domácí bitvy a v 60. letech využívali západních konexí jako opory pro svou kritiku nedostatečných ekonomických reforem ve svých zemích a přimykaly se k interpretacím prostřednictvím západní monetaristické literatury [ibid.: 323–336]. O žádná surová data tedy nešlo.

Rada z těchto východních ekonomů⁴⁵ byli pak ti, kdo po roce 1989 začali koncipovat a realizovat ekonomické reformy. Ty pak měly znovu sehrát roli ekonomického experimentu, v jehož rámci vytvořená data měla potvrdit monetaristickou ekonomickou teorii. Např. ohledně myšlenky kuponové privatizace cituje později iDNES.cz Dušana Třísku v tom smyslu, že „takovou myšlenku poprvé zformulovali dva polští ekonomové, podle jiných to byla metoda Jana Švejnara, která použila základy amerických vědců, a podle dalších šlo o období privatizace firmy British Gas provedený vládou Margaret Thatcherové“ [Klímová 2006]. Spíše než ekonomické modely testované na nezávislé a vlastní dynamikou se vyvíjející skutečnosti zde tedy vidíme koevoluci ekonomiky/společnosti a ekonomické teorie a současnou postupnou stabilizaci jejich dominantní verze.

Jak jsem zdůraznila výše, v ekonomické transformaci nejde jen o změnu ekonomických institucí a vztahů, ale také o proměnu formy vládnutí nad populací a individuálních a kolektivních identit do podoby, která této formě vládnutí bude odpovídat. Tuto propojenost změny veřejných politik, institucí a identit přesně zachycuje vyjádření Josefa Zieleniece, prvního ředitele CERGE-EI, jednoho z architektů ekonomické reformy v 90. letech a dnes vyučujícího na New York University in Prague, když odpovídá na otázku po plánovaném zavádění školného od roku 2013:

E15: V době, kdy se očekává zdražení všech životních nákladů a navíc hrozí další ekonomická krize, není možnost zavedení školného zrovna přitažlivá.

Zieleniec: Myslím, že to tak úplně není. Rozhodování o zaplacení školného je odpovědnější než rozhodování o tom, že půjdu někam studovat. Musím přemýšlet, jestli mi zvolené povolání umožní předešlá studia zaplatit. Musím si udělat životní byznys plán. A to je také způsob, jakým se přelévá zájem studentů k oborům, které potřebuje ekonomika a společnost. Při vši úctě k etnografii nebo k antropologii jsou to obory, kde je limitovaný trh. Školné

⁴⁵ Z osob, které mezi lety 1964 a 1990 po určitou dobu pracovaly v Ekonomickém ústavu Československé akademie věd, jmenujme: Václav Klaus, Tomáš Ježek, Dušan Tříška, Karel Dyba, Josef Zieleniec.

vede k odpovědnějšímu rozhodování a přesouvání zdrojů – jak studentů, tak společnosti tam, kde je to třeba. To jsou standardní mechanismy. Pouze jim musíme dát průchod.

(Jan Švejnar, Josef Zieleniec: Nemusíme objevovat Ameriku, stačí ji využít 2011]; důraz TS)

Zavádění školného na veřejných vysokých školách se tu neprezentuje jako fiskální nutnost z hlediska veřejných rozpočtů, ale primárně v termínech morální ekonomie jako opatření vedoucí k odpovědnějším volbám v rámci života řízeného jasně formulovaným „byznys plánem“. Zavádění školného je podle Zieleniece opatřením, které nás navrácí k přirozenému stavu věcí, protože „dává průchod“ standardním tržním mechanismům a zároveň je příležitostí pro to stát se racionálnějším *homo economicus*.

Vytváření subjektivit „ekonomických lidí“ není jednorázový úkon, ale průběžný a opakující se proces. Jednou z podob takového působení na spotřebitelско-občanskou mentalitu směrem k posilování *homo economicus* a specifickým příkladem sociálního života ekonomické teorie je výuka finanční gramotnosti, která je v současnosti nepovinnou součástí rámcového vzdělávacího programu základního a středoškolského vzdělávání. „Systém budování finanční gramotnosti na základních a středních školách“ [Ministerstvo... 2007] vychází podle oficiálního zdůvodnění z iniciativy Vlády ČR v reakci na zjištění o nízké finanční gramotnosti a dramaticky se zvyšujícím zadlužování českých domácností. Tyto jistě znepokojivé jevy interpretuje reakce v podobě budování systému finančního vzdělávání jako otázku *individuálního* selhání a nedostatku informací a schopností a jako takové se je snaží řešit (a nikoli např. regulací podnikání s finančními produkty). Zadlužení a předlužení je výsledkem toho, že obyvatelé-spotřebitelé nejsou dostatečně „ekonomickými lidmi“.

Program vytváření *homo economicus* je přitom jedním ze silných motivů moderního myšlení a „projektování“ společnosti, který se v rámci sociálních věd netýká zdaleka jen monetaristické ekonomie pracující v paradigmatu racionální volby. Například ve 20. letech minulého století se ve slavném Eseji o daru vyjadřuje sociolog a antropolog Marcel Mauss, hlásící se k socialismu, v tom smyslu, že

[t]eprve naše západní společnosti, v době zcela nedávné, udělaly z člověka „ekonomického živočicha“. Ne všichni jsme však zatím bytostmi takového druhu. V našich masách i elitách je čiré a iracionální plýtvání běžnou praxí; je také doposud příznačné pro některé šosáky z řad naší šlechty. Homo oeconomicus není za námi, je před námi jako člověk morálky a povinnosti, jako člověk vědy a rozumu. Člověk byl velmi dlouhou dobu něčím jiným a není tomu tak dávno, co se stal strojem vybaveným počítadlem. [Mauss 1999 (1923–1924): 148]

Na rozdíl od rétoriky ekonomického paradigmatu racionální volby připouští Mauss nepokrytě, že *homo economicus* není otázkou objevení „pravé“ podstaty člověka, ale jeho „dělání“ a předělání. Tato vize individuálně zodpovědného člověka „vědy a rozumu“ korespondovala velmi dobře s modernistickými nadějemi vědecky řízené společnosti, která vytváří předvidatelné a kontrolovatelné podmínky pro individuální rozhodování. Ačkoli sociologické analýzy současné „společnosti rizika“ [např. Beck 2004; Latour 1993, 1999], ve které hrají zásadní roli nejistota, externality a nezamyšlené důsledky jednání, podrobují realizovatelnost a kolektivní udržitelnost takového programu principiální kritice, tvoří tento program i dnes podloží řady politik.

Podívejme se nyní blíže na příručku *Finanční gramotnost: obsah a příklady z praxe škol* [Klínský, Chromá, Tesařová, Janák 2008], vydanou v rámci rezortního projektu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a dostupnou z metodického portálu Rámcových vzdělávacích programů. Všichni její čtyři spoluautoři drží titul „inženýr“ a minimálně tři z nich působí nebo působili i na akademické půdě.⁴⁶ Vysvětlující principy hospodaření, nepodává příručka (a ani podávat nemůže) jakési čistě technicko-ekonomické informace, ale na prvním místě zprostředkovává určitou morální ekonomii osob a kolektivit činících životní rozhodnutí. Za pozornost stojí již samotná struktura publikace, která začíná kapitolou „hospodaření domácnosti“ a podkapitolou „osobní rozpočet“. Začínáme tedy u ekonomiky (a ekonomie) jedince, který teprve posléze vstupuje do sociálních vztahů. Hned z kraje textu vystupuje patnáctiletý Jirka [ibid.: 6], který dostává týdenní kapesné od rodičů a jednou měsíčně dvě stě korun od babičky. Jeho finanční rozvaha příjmů a výdajů je rozebrána na základě těchto východisek.

Každý člověk má určité potřeby (potřebu jíst, pít, obléci se, sledovat film atd.), tedy pocit nedostatku, který chce odstranit. Potřeby jsou velmi rozmanité, neboť: každý člověk může mít jiné potřeby, potřeby člověka se vyvíjejí a rostou.

[ibid.: 6]

Pro množství nebo druh výrobků a služeb, které lidé chtějí, neexistuje hranice – říkáme, že potřeby jsou neomezené.

[ibid.: 7]

⁴⁶ V publikaci není žádná bližší informace o autorech, např. o jejich zaměstnání, kromě toho, že jsou jejich jména uvedena s tituly. Na internetu lze dohledat mj. následující: ing. Pavel Klínský, bývalý externí spolupracovník Katedry didaktiky ekonomických předmětů, Fakulta finančního účetnictví VŠE (<<http://isis.vse.cz/lide/clovek.pl?id=90620>>); ing. Danuše Chromá, externí spolupracovnice Katedry účetnictví a financí, Ekonomická fakulta, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích (<<http://kuf.ef.jcu.cz/denove-en/ing.-danuse-chroma>>); ing. Svatava Tesařová, CSc., Ústav ekonomie, Vysoká škola Karla Engliš, a. s. (<<http://www.vske.cz/cnt/ustavy>>).

Na počátku výkladu a zároveň na jeho konci (jakožto cíl vzdělávacího procesu) je kalkulující jednotlivce, *homo economicus*, který si zároveň už na úrovni jednotlivce osvojuje princip růstu jako východisko pro hodnocení vlastní situace. Modelová rodina pak vypadá takto: „otec je zaměstnán a zároveň drobně podniká a matka je na rodičovské dovolené s dvouletou Nikolou. Kromě ní mají patnáctiletého Jirku. V domácnosti s nimi žije ještě babička“ [ibid.: 8]. Příjmy z „produktivní“ práce má jen muž/otec (ze zaměstnání a podnikání), jen on je také penzijně připojištěn; matka se věnuje práci „reproduktivní“ a stejně jako babička pobírá sociální příspěvky (matka rodičovskou, babička starobní důchod). O tom, kdo bude na rodičovské dovolené, se žádná ekonomická ani jiná rozvaha neformuluje; toto rozhodnutí zůstává implicitní a mimo rámec textu. Modelový příklad tak reprodukuje genderované ekonomické a sociální pořádky, ve kterých muž přirozeně vystupuje jako živitel rodiny.

Genderově progresivnější modelový příklad se objevuje v kapitole Finanční plánování. Sestavení finančního plánu je zde ukazováno na příkladu „Jany, které je 29 let a pracuje jako bankovní poradkyně. Kromě toho vede dvěma zákazníkům daňovou evidenci“ [ibid.: 77]. Janina situace je popsána takto:

Jana bydlí v pronajatém bytě, část prostředků nechává na každodenní potřebu na bankovním účtu, je penzijně připojištěna a část prostředků jednorázově vložila do podílových listů. Auto má pořízeno formou finančního leasingu a jako rezervu používá kreditní kartu, kde je momentálně celý zůstatek splacen. (...) Jana jako správná pracovnice banky by po prodeji veškerého majetku nezůstala zadlužena.

[ibid.: 78]

Z textu se také dozvídáme, že Jana plánuje za dva roky dostudovat vysokou školu, a ve svém finančním plánu tedy počítá s úhradou školného ve výši 60 tisíc za rok. Tento modelový příklad staví za vzor mladou bezdětnou ženu se samostatným osobním rozpočtem, která si vytváří svůj finanční plán na dalších 5–10 let bez úvahy o možném rodinném a partnerském vztahu, stejně jako bez úvahy o situaci své původní rodiny (a např. podpoře stárnoucích rodičů). Kazuistika zároveň normalizuje penzijní připojištění a platbu školného – v roce 2008 jako by předjímal situaci, kterou budou veřejné politiky po privatizaci části veřejných služeb od roku 2012 stále častěji všeobecně vynucovat. Označením Jany jako „správné pracovnice banky“ nám zároveň kazuistika asociuje banku s odpovědnou a rozumnou finanční praxí. Ve vztahu k zadlužení pak tento modelový případ (jakož i další pasáže publikace, z nichž některé by šly snadno číst jako reklama na generické formy finančních produktů – např. kreditní karty) nezaujímá odmítavé stanovisko,

ale naopak propaguje splatitelné formy dluhu jako výhodnou a odpovědnou finanční strategii. Nediskutuje přitom vůbec otázku půjček od nebankovních institucí a jejich nástrah spojených s nedostatečnou regulací.⁴⁷

Tento rozbor několika momentů příručky nepředstavuje pochopitelně její vyčerpávající analýzu. Dobře nicméně ukazuje hlavní linii výkladu. 1. Zcela pomíjí otázky politické ekonomie, tedy diskuzi o ekonomickém systému, v interakci s nímž se odvíjí jednání modelových ekonomických aktérů. Příručka naopak vychází z jeho racionální a morální svrchovanosti. 2. Základní ekonomickou jednotku a východisko rozboru představuje jedinec (který se pak případně může nacházet v sociálních vztazích s dalšími osobami typu rodinných příslušníků). 3. Tento jedinec má schopnost, možnost a morální povinnost zodpovědně zvážit vlastní finanční situaci a řešit ji. Tyto předpoklady a argumenty pozoruhodně dobře odpovídají disciplinární konvergenci, ke které podle Callona směřuje soudobá ekonomie a kterou podle něj charakterizují tři základní rysy: transformace věcí do zboží, které lze oddělit od osob a míst jejich vzniku a jako s takovými s nimi nakládat v rámci obchodních transakcí; vytváření individualizovaných osob, které jsou východiskem kalkulace a definice zájmů; odhlížení od nerovností v kalkulující kapacitě různých aktérů a eventuálně aktivní přispívání k růstu těchto nerovností [Callon 2007: 343–345]. S touto konvergencí nezahýbala podstatně ani série finančních a ekonomických krizí trvajících ve Spojených státech a západní Evropě od roku 2008.⁴⁸

Vzdělávací příručka v každém případě prezentuje daleko více než jen ekonomické informace – snaží se žákům a žákyním vštípit určitý model subjektivity, určitou morální ekonomii osoby, která je vlastní převládajícímu ekonomickému paradigmatu. Netvrdím samozřejmě, že tato snaha je automaticky úspěšná a absolventi základních a středních škol vycházejí zformátováni do podoby předpokládané příručkou. Myšlenky, postoje ani modely nešíří lineárně, ale s tím, jak jsou přijímány, jsou i částečně přetvářeny, mohou být ignorovány nebo mohou být cíleným předmětem odporu. Zároveň je zřejmé

47 „Predátorskému úvěrování“ nebankovních institucí se dlouhodobě věnuje společnost Člověk v tísni, které se systematickým tlakem na tyto instituce podařilo zprůhlednit a zlepšit podmínky půjček (viz např. <<http://www.clovekvtsni.cz/Index2.php?id=113&idArt=1890>>; <<http://www.clovekvtsni.cz/index2.php?parent=&sid=&id=253&idArt=1386>>).

48 Americký ekonom a historik ekonomického myšlení Philip Mirowski [2012] vysvětluje tuto „imunitu“ ekonomické profese ve vztahu ke krizi především dvěma faktory: 1. Ekonomové na akademické půdě byli a jsou silně propojeni s korporátními zájmy (v roli asistentů, expertů či poradců korporací). 2. Celkovou komercializací amerických univerzit, která vedla k výraznému posílení (mainstreamové) ekonomie na univerzitní půdě, jež se tak stala její baštou. Ekonomové podle Mirowského „teoretizovali a propagovali přínosy komercializace vědění; a univerzity na oplátku nabírali více ekonomů, s platy podstatně vyššími než v jiných oborech, pro jejich expertizu v hlásání této komercializace a zároveň jejím uskutečňování mimo standardní katedrové rozdělení organizace“ [Mirowski 2012].

i to, že ve společnosti a veřejném prostoru koexistují nejrůznější verze morální ekonomie formující naše subjektivity a ekonomická teorie na ně nemá monopol. Dokonce podnikatelský hrdina dnešní doby a vyznavač zen budhismu Steve Jobs formuloval v některých ohledech až protikladnou lekci, když hlásal, že se máme věnovat tomu, co nás baví, nikoli sledovat rozpoznatelnou účelnost věcí, a dát v zásadních životních rozhodnutích na vlastní intuici a cit.⁴⁹ Mezemi performativního působení myšlenkových koncepcí se budu obecněji zabývat v následujícím, a závěrečném, oddíle kapitoly.

Je nicméně zjevné, že *homo economicus* kódovaný převládající ekonomickou teorií je prosazovaný s daleko větší silou a závazností než ostatní verze individuálních a kolektivních subjektivit. Kromě toho, že se stává (byť zatím nepovinnou) součástí systematického vzdělávacího diskurzu, představuje i modelový subjekt neoliberálních veřejných a sociálních politik, které tváří zákonné, institucionální a materiální prostředí, ve němž se jako aktéři pohybujeme a které nemáme jako jednotlivci velkou možnost přetvářet. Zavedení školního nebo privatizace důchodového systému na nás do velké míry vynucují, abychom se stali „ekonomickými lidmi“ a své byznys-životy plánovali. Alternativní mentality jsou naopak vytlačovány na okraj společnosti a našich životů a realizovány jen se zvláštním úsilím. A právě proto, že ekonomie takto efektivně spoluvytváří skutečnosti společného světa, nelze ji jednoduše a bez následků ignorovat.

Ze stejného důvodu nestačí analyzovat východiska mainstreamové ekonomické teorie jako nemístnou víru, tak jak to ve svých textech činí kupříkladu Tomáš Sedláček [např. Sedláček, Orrell 2012]. Sedláček [2012] píše, že „ekonom si může stokrát modelovat racionální chování člověka nebo jeho sobeckost, ale pak večer nesmí přijít do hospody a mlátit pěstí do stolu a tvrdit nebo věřit, že člověk skutečně racionální sobec je. Jedná se přece jen o předpoklad, něco, co může být v modelovém ekonomickém uvažování užitečné, ale nesmí se z toho vyvozovat filozofické či teologické závěry“. Ekonomie ale je, stejně jako každá jiná věda, vždy i „filozofií“, politicko-ontologickým projektem, který spolu s konkrétními instrumentálními poznatky vytváří i „vedlejší“ skutečnosti. A to nejen tím, co ekonom říká nebo neříká večer v hospodě, ale především tím, co říká v médiích, v poradních orgánech vlády či v zaměstnání, což jsou všechno diskurzy, které se překládají do konkrétních ekonomicko-politických opatření, vytvářejí infrastrukturu našeho jednání a postupně proměňují mentality. Když tedy Sedláček [2012] argumentuje, že

49 Viz Jobsův slavný projev Stanford Commencement Speech 2005 (<<http://www.youtube.com/watch?v=D1R-jKkp3NA>>; do češtiny přeložen zde <<http://aktualne.centrum.cz/zahranici/amerika/clanek.phtml?id=725302>>).

„věta ‚jedinec vždy maximalizuje svůj užitek‘ je tautologií, tedy bezobsažným sdělením“, přehlíží performativní „poselství“ této maximy například v tom ohledu, že subjektem a mírou užítka je vždy jednotlivec – jedinec, který si má být sebejistý svými zájmy.

Je zřejmé, že zásadní otázky ve vztahu k ekonomii jako akademické a aplikované disciplíně nestojí pouze tak, zda vychází ze správných východisek a nezkrsluje skutečnosti, které reprezentuje. Ekonomie nemá ve vztahu ke svým modelům a realitám ekonomického života jednoduše reprezentativní vztah. Disciplína a předmět jejich výpovědí se vyvíjejí ve vzájemném propojení. Jde o vztah performativní a politicko-ontologický. Zároveň jsme viděli, že se ekonomie netýká zdaleka jen ekonomiky v úzkém pojetí jako omezeného společenského subsystému, ale celé společnosti a prochází rozličnými sociálními vztahy a subjektivitami. Proto je relevantní ptát se, jakou společnost chceme, aby ekonomie pomáhala vytvářet, a jaký jí k tomu chceme dát prostor? Nejsou to otázky primárně odborné, ale politické a jako takové patří do veřejného prostoru.

3.3. Možnosti a meze působení

Performativní působení sociálních věd ve společnosti a na společnost je složitý a nejednoznačný proces. Ve hře je řada faktorů. Jeho možnosti a meze se odvíjejí od konkrétního místa, kontextu a historie. Nepředurčují ho žádné pevné zákonitosti. Lze ale formulovat několik důležitých aspektů, které při úvahách o performativitě a jejím studiu vystupují do popředí a prostupují různými, oborově i jinak kontextuálně odlišnými případy. Těchto několik, konkrétně šest, aspektů zde diskutuji jako zakončení této kapitoly, abych se následně věnovala závěru, který se bude vztahovat současně k oběma částem studie.

Za prvé, sociální vědy nepůsobí nutně ve směru proměny, ale často naopak ve prospěch *statu quo*. Posilují převládající skutečnosti a tendence. Např. výzkumy veřejného mínění působí často jako mašinerie na reprodukci stávajících skutečností, pořádků a představitosti, protože – z metodologicky pochopitelného důvodu srovnatelnosti výsledků v čase – zurčují skutečnost stále tímtež způsobem. Podobně mohou působit i mezinárodní komparativní výzkumy, které z ontologického hlediska nejen popisují, ale také stabilizují konkrétní fenomény napříč různými zeměmi a regiony. Působení, které stabilizuje existující skutečnosti, není sice příliš viditelné, to ale neznamená, že by nebylo důležité. Skutečnost netrvá a nereprodukuje se setrvačností či vlastní energií, ale musí být aktivně udržována opakovanou činností. Již Butler

[1990: 185–190] kladla, v kontextu studií genderu, důraz na opakování jako nástroje stabilizace a v konečném důsledku naturalizace identit. Takto zpevněné skutečnosti pak hrají roli nezávislé, zkoumané „vnější“ reality, o které sociální vědy vypovídají. Z hlediska epistemologického přístupu k sociálním vědám se tak ptáme: Jak přesně či dobře sociální vědy skutečnost reprezentují? Z ontologického hlediska ale nesmíme zapomínat na to, že tyto výpovědi popisované jevy, stejně jako implicitní předpoklady svého zkoumání, zároveň dále posilují v jejich existenci. A na místě je pak i normativní otázka po tom, zda reprodukci těchto skutečností považujeme za žádoucí.

Za druhé, sociální vědy jsou pochopitelně jen jedny z mnoha aktérů a sil, které ve společnosti a při jejím utváření působí. Nárok na výpověď o společnosti, její pochopení a vysvětlení si nečiní pouze sociální vědci, ale také další, organizovaní i neformální sociální aktéři (např. umělci, církve a také třeba přírodovědci, kteří svým přístupem často stojí v protikladu k oborům sociálněvědním). Ostatně, jak argumentovali již od 50. let minulého století etnometodologové, všichni jsme (etno)sociology, (etno)ekonomy či (etno)politology v tom smyslu, že naše jednání a naše výpovědi nesou vždy určitou aspiraci na zobecnění a vycházejí z určité „etnoteorie“ společnosti či ekonomiky. Tyto „etnoteorie“ se mohou inspirovat sociálními vědami, ale také se od nich mohou odchylovat, dostávat se s nimi do napětí či konfliktu a omezovat jejich působení.

Za třetí zároveň platí, že jsou to velmi často sociální vědci, kdo v roli expertů, poradců či komentátorů tvaruje postoje ostatních. V současnosti jsou to především akademičtí a mimoakademičtí ekonomové – Callon [2007] mluví o „contained economists“ a „economists in the wild“ –, kteří téměř všudypřítomně a neustále radí a komentují, hodnotí a vytvářejí očekávání, před která jsou ostatní stavěni jako před téměř nezpochybnitelná fakta. Jak ale ukazuje řada studií z oblasti sociologie přírodních věd a technologií a jak jsme viděli i v případě romské expertizy v předchozí kapitole, pohyb faktů a technologií do rukou druhých znamená vždy i jejich proměnu. Žádný transport není nikdy možný bez transformace, jak píše Latour [1996: 119]. V Derridově verzi: rozšíření (diseminace) je vždy také „roztrácením“ smyslu [Derrida 1993: 303]. Ruce druhých zvyšují na jednu stranu dosah ontologického působení (jako v případě, když jsou tiskové zpráv CVVM využívány v médiích a pro další účely mimo akademický prostor), ale na druhou stranu také zvětšují prostor pro roztrácení skutečnosti (když jsou sociálněvědní výsledky, vědění či metody začleňovány do cizích plánů a projektů). I tento paradox tvoří mez performativního působení.

Za čtvrté, zkoumání vycházející teoreticky a metodologicky ze studia (přírodo)vědy a technologií klade oprávněně velký důraz na to, jak se na pů-